

11. Орлова Е. А. Развитие готовности к педагогическому общению у будущих учителей начальных классов: Автореф. дис.... канд. психол. наук.— Минск, 1991.— 20 с.
12. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг.— М.: МГУ, 1989.— 216 с.
13. Петровский В. А. Психология о каждом из нас.— М.: Изд-во Российского открытого университета, 1992.— 331 с.
14. Психология педагогического общения: Сб. науч. тр.— Кировоград: КГПИ, 1991.— Т. 1.— 191 с.
15. Семиченко В. А. Психология общения.— К.: Магистр-S, 1998.— 152 с.
16. Синиця І. О. Педагогічний такт і майстерність вчителя.— К.: Рад. школа, 1981.— 319 с.
17. Тоба М. В. Психологічні детермінанти діалогового педагогічного спілкування: Автореф. дис.... канд. психол. наук.— К., 1999.— 16 с.
18. Цветкова Т. К. Повышение культуры педагогического общения // Вопросы психологии.— 1990.— № 32.— С. 176–177.

Ключевые слова: культура общения, педагогическое общение, коммуникативная стратегия, культура взаимодействия, развитие личности педагога, результативность педагогического общения.

Key words: communication culture, optimal pedagogical communication, communicative strategy, interaction culture, teacher personality development, pedagogical communication efficiency.

УДК 159.922

*А. Ю. Рождественський,
кандидат психологічних наук*

ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАДІЙНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДИХ СПЕЦІАЛІСТІВ

Формирующая роль деятельности в становлении человека не поддается сомнению. В работе рассмотрены актуальные вопросы обеспечения надежности деятельности.

There is no doubt that activity plays a crucial role in human formation. The article reviews pressing questions of how to ensure activity reliability.

В останнє десятиліття проблема професіоналізму стала предметом пильного розгляду психологічної науки з огляду на формуючу роль діяльності в розвитку психіки людини, а також на те, що поняття «професіоналізм» може бути розкриті тільки в межах продуктивної професійної діяльності.

Накопичені сучасною теорією і практикою психологічної науки теоретичні й емпіричні матеріали можуть слугувати відправною точкою для розроблення інтегрального підходу до професіоналізму як психологічного феномену. В інженерній психології це роботи Г. С. Никифорова, в яких розглядається проблема самоконтролю й надійності професійної діяльності, В. А. Бодрова, що присвячені проблемі формування особистості професіонала, Ю. К. Стрелкова, предметом дослідницької уваги якого постають проблеми операціонально-значеннєвої структури професійного досвіду, помилок у діяльності досвідченого фахівця тощо. У психології діяльності отримали своє висвітлення проблеми професійного самовизначення (Є. О. Климов), системогенезу професійної діяльності (В. Д. Шадріков), особистісного адаптаційного потенціалу (А. Г. Маклаков), професійної адаптації й професійного довголіття, ризику у трудовій діяльності, стилю професійної діяльності (В. А. Толочек) тощо.

За всієї розмаїтості підходів дослідники пов'язують професіоналізм людини з реалізацією нею внутрішніх і зовнішніх потенцій у процесі діяльності. Для успішного освоєння й виконання професійної діяльності, особливо в несприятливих (екстремальних, неординарних, нетипових тощо) умовах, людина змушена вдаватися до використання внутрішніх ресурсів. Зазначені ресурси використовуються людиною як для одержання корисного результату, так і для компенсації несприятливих впливів середовища.

Найвні до теперішнього часу теоретичні розробки й накопичені емпіричні дані по різних видах професійної діяльності дають можливість говорити про істотне просування на шляху до пізнання сутності професіоналізму як психологічного феномену. Але завдання розкриття механізмів формування та розвитку професіоналізму суб'єкта діяльності, вплив на становлення людини як професіонала, її психологічної надійності ще вимагають свого вирішення.

Сформована ситуація у психології вимагає створення інтегрального підходу до професіоналізму та професійної діяльності людини. Істотним внеском у створення такого підходу можуть стати здобутки інженерної психології, яка накопичила за свою піввікову історію великий арсенал теоретичних концепцій, категорій, методів і методик, що можуть бути поширені на чималий спектр професійних діяльностей.

Основні аспекти пропонованого інтегративного підходу до професійної діяльності і професіоналізму суб'єкта діяльності можна, на наш погляд, звести до таких положень.

Методологічним принципом має постати сполучення антропоцентричної, природничо-наукової, техніко-технологічної парадигм з урахуванням культурно-історичного підходу, що дасть змогу поєднувати гуманітарні цінності з якісно-кількісними моделями й алгоритмічними технологіями. Відповідно до цих парадигм професіонал розглядається як суб'єкт діяльності, що здійснює свідому, цілеспрямовану діяльність. При цьому всі компоненти діяльності оцінюються в людському відношенні, оцінки ґрунтуються на вимірах, гіпотези статистично доводяться, а правила формулюються до чітких приписань, що дають можливість проектувати діяльність і готувати професіоналів.

Теоретичну основу пропонованого підходу має становити сукупність психологічних концепцій, що продемонстрували свою дієвість при вивченні окремих аспектів професіоналізму й професійної діяльності, серед яких:

- 1) концепція діяльності як цілеспрямованої відкритої системи й людини як суб'єкта діяльності, що реалізує й розвиває свій потенціал у процесі діяльності;
- 2) концепція інформаційних і концептуальних моделей;
- 3) трансформаційна теорія навчання;
- 4) концепції впливу екстремальних умов;
- 5) концепція забезпечення професійної надійності людини;
- 6) концепції вимог до властивостей людини-професіонала, професійного відбору, тренажерної підготовки й спеціальної реабілітації людей після напруженої й небезпечної професійної роботи;
- 7) концепція збереження здоров'я й професійного довголіття;
- 8) концепція проектування діяльності, а також низка інших концепцій.

Аналіз літератури, що присвячена різнобічним аспектам проблеми надійності професійної діяльності людини, показує, що проблеми професійного потенціалу особистості, психологічної надійності професійної діяльності розкриваються через вивчення соціально-психологічного аспекту (особистісного потенціалу). Причому соціально-психологічні особливості потенціалу особистості як багаторівневого й багатокомпонентного утворення конкретизуються в понятті особистісного потенціалу.

Поняття «професійно-особистісний потенціал» орієнтоване на розгляд людини як цілісного суб'єкта професійної діяльності. Цілісність у цьому разі означає здатність до самоперетворення та саморозвитку, що характеризує дієву позицію суб'єкта діяльності,

спрямовану на творче самовираження; повноту особистісних властивостей і якостей фахівця, що забезпечують у системній сукупності його здатність виступати в ролі суб'єкта професійної діяльності; єдність структурних елементів особистісного потенціалу фахівця, що залежить не стільки від якого-небудь одного елемента, скільки від способу їх інтеграції. Цей процес протікає аналогічно розвитку будь-якої інтегральної здатності особистості, тобто на основі єдності загальних (індивідуально-типологічних, інтелектуальних), спеціальних (кваліфікаційних, професіональних) особистісних властивостей.

Взаємозв'язок поняття потенціалу з категорією розвитку зумовлює його системну природу. Системний аналіз в такому разі має здійснюється у трьох площинах дослідження: предметної (компонентно-структурної), що припускає вивчення, з одного боку, складу компонентів, а з іншого боку — зв'язків між компонентами системи; функціонування (зовнішнє й внутрішнє); історичної (дослідження генези системи та прогнозу її розвитку).

Компонентно-структурний аналіз дає змогу розглянути особистісний потенціал фахівця як дворівневу біосоціальну систему, що складається у процесі перетворення в онтогенезі наявних природних особливостей особистості у професійні здатності. При аналізі професійно-особистісного потенціалу в історичній (генетично-прогностичній) площині доречним буде, гадаємо, звернутись до функціонально-генетичного підходу вивчення здатностей (Є. П. Ільїн, В. Д. Шадріков), виходячи з того, що професійні здатності у структурі особистісного потенціалу фахівця розвиваються на основі природних особливостей. При цьому соціально-професійні особливості середовища можуть як сприяти розкриттю професійних здатностей, формуванню пов'язаних з ними професійно важливих якостей, спрямованості, психологічної надійності, так і діяти протилежно.

Характерні особливості системи загалом виступають системоутворюючою основою, що поєднує складові елементи як відносно однорідні, і передбачають наявність більш широкої системи, в яку входить ця конкретна система. Для особистісного потенціалу більш широкою системою є, по-перше, професійна діяльність і, по-друге, фахівець як носій потенціалу. Системоутворюючою ознакою є професійна спрямованість і психологічна надійність, що визначають напрям, глибину й успішність становлення та розвитку особистісного потенціалу.

Генеza і структурний аналіз особистісного потенціалу професіонала дають підстави для розуміння механізму його функціонування. Так, зовнішнє функціонування забезпечується входженням особистості у професійну діяльність, у той самий час потенціал характеризує не тільки особистість, але й особливості соціального середовища, в якій здійснюється професійна діяльність. Таким чином, зовнішнє функціонування професійно особистісного потенціалу фахівця визначається взаємодією соціального середовища, професійної діяльності з особистістю фахівця, її формування в умовах конкретного підприємства тощо.

Внутрішнє функціонування елементів, що утворюють потенціал, забезпечує процес безперервного професійно зумовленого розвитку особистості, її переходу від однієї стадії професіоналізації до іншої. На думку А. В. Запорожцевої, в межах окремої стадії розвитку відбувається накопичення якісно нових елементів, які утворюють, у свою чергу, потенційний резерв розвитку. Відмітимо при цьому, що потенційна сфера, яка накопилася у межах однієї стадії на базі узагальнення й перетворення структур попереднього рівня відкриває можливість розвитку особистості фахівця в різних напрямках і створює водночас детермінанти реалізації лише деяких із цих напрямів.

Звернемо увагу і на той факт, що цілісне розкриття феномену психологічної надійності професіоналу стає неможливим без урахування негативних факторів, що впливають на особистість професіонала, зокрема і на її здоров'я. Незаперечним є факт, що постійне нервово напруження, стомлення оцінюються як найнегативніші фактори професійної діяльності з огляду на їх вплив на здоров'я. Разом з тим до суб'єкта професійної діяльності висуваються певні вимоги щодо надійності виконання останньої. Серед джерел психологічної ненадійності називають такі, що пов'язані з порушеннями в саморегуляції психічних станів, з недостатньою виразністю певних рис особистості. Надійність професійної діяльності передбачає безпомилкове виконання людиною покладених на неї професійних обов'язків (функцій) протягом певного часу й при заданих умовах діяльності. Досягнення безпомилкового й своєчасного виконання дій та діяльності загалом є результатом нормального, здорового функціонування різних підсистем організму та психіки людини. Професіонал, який володіє професійно важливими якостями і кваліфікацією, може виявитися професійно ненадійним, насамперед психологічно.

На психологічну надійність професійної діяльності людини після попередньої підготовки та первинної адаптації зазвичай впливають найрізноманітніші фактори. До найважливіших з них можна віднести мотивацію до здійснюваної діяльності, пережиті у процесі діяльності негативні функціональні стани (перевтомлення, монотонія, стрес тощо), психологічний клімат у колективі тощо. Основу ж надійності особистості професіонала становлять певні риси характеру, до яких належать: самоконтроль, відповідальність, почуття обов'язку, дисциплінованість, адекватна самооцінка, волевільності й самовладання.

І навпаки, серед можливих причин ненадійних дій суб'єкта професійної діяльності, найпоширенішою є динаміка розкриття працездатності, характеристика її основних фаз (адаптації, стійкої працездатності і її спаду).

Для фази адаптації характерні певні витрати часу на досягнення безпомилковості, точності та швидкості виконуваних дій, тобто перехід у фазу стійкої працездатності.

Настання третьої фази супроводжується спадом працездатності через стомлення. Цей психічний стан є одним із найпоширеніших у практиці професійної діяльності. Стійке перебування в ньому становить серйозну загрозу соматичному і психічному здоров'ю. Характерні ознаки його прояву полягають у такому.

Загальне зниження працездатності усвідомлюється людиною як неможливість продовжувати свою діяльність належним чином. Виникаюча через стомлення неухильність знаходить вираження у звуженні обсягу уваги, погіршенні її переключення і розподілу. Утруднення в сенсорній царині зводяться до збільшення абсолютних і диференціальних порогів чутливості. У моторній сфері стомлення викликає порушення ритму, точності й координації рухів. Збільшується час простої сенсомоторної реакції та реакції вибору. Знижуються показники короткочасної пам'яті, темп мислення, точність і швидкість утворення логічних взаємозв'язків. У цілому відзначається погіршення якості розумової роботи. Знижується ефективність самоконтролю і, відповідно, зростає кількість помилкових дій. У стані стомлення погіршуються характеристики волевільності особистості, а саме: рішучості, наполегливості, витримки. Зрозуміло, що вимір стомлення являє собою завдання виняткової практичної важливості.

Водночас є очевидним, що для цілісного вивчення феномену психологічної надійності професіонала тільки механізму погодженості зовнішніх і внутрішніх детермінант недостатньо. Провідним

чинником постає взаємодія регуляторних систем, відповідальних за саморегуляцію поведінки, діяльності та психічного стану.

Розглядаючи роль саморегуляції в розвитку психологічної надійності особистості професіонала, можна сказати, що саморегуляція є системоутворюючим фактором цілісності суб'єкта професійної діяльності, тобто суб'єкт діяльності не розподіляє спрямування зусиль на регуляцію або діяльності, або власного стану. Високий рівень взаємодії регуляторних систем професійної діяльності та психофізіологічного стану забезпечує сприятливі функціональні стани, які, у свою чергу, сприяють успішному протистоянню дії несприятливих факторів професійного середовища, та розвиток особистості професіонала.

Ще одним фактором психологічної надійності професіонала є глибина і зміст переживань, труднощів і свого ставлення до них. Особливе значення для людини в її протидії труднощам і стресогенним впливам професійного середовища має ієрархія потреб, які людина може задовольнити у своїй роботі і які вона переживає найбільше, а також ієрархія цінностей, якими вона скеровується. Саме ці фактори визначають спрямованість саморегуляції на виконання діяльності внаслідок погіршення стану або на оптимізацію свого стану ціною зниження ефективності й надійності діяльності. В екстремальних (незвичайних, нетипових, нештатних тощо) ситуаціях при певному рівні розвитку особистісних і професійних якостей ефективність і надійність діяльності починають більшою мірою визначатися вищими потребами, іншою базовою системою цінностей. Так, огляд літератури показує, що найпоширенішими видами ставлення людини до професійної діяльності є оцінні, значеннєві й ціннісні. Оцінне ставлення виконує функції виокремлення ціннісних властивостей об'єктів, вираження суб'єктивного ставлення людини до дійсності, регуляції поведінки і діяльності (Н. А. Батурін). Психологічні дослідження стійких позитивних і негативних ставлень людини до професії здійснювались у зв'язку з особливим сприйняттям людиною своєї роботи; з продуктивністю, надійністю і успішністю діяльності; зі специфікою її психічної регуляції; з розвитком у неї професійно важливих якостей, особистості загалом; з ідентифікацією людини з професією. Разом з тим дослідницька стратегія редукції до полярних оцінок безлічі емпіричних конкретних ставлень суб'єктів до своєї професії висвітила той факт, що однакове за знаком оцінне ставлення може базуватися на різних за змістом професії, що задовольняють потреби у діяльності.

Ще однією складовою частиною психологічної надійності особистості професіонала є «Я-концепція», у співвідношенні до предмета нашого розгляду — професійна «Я-концепція». Професійна «Я-концепція» розглядається дослідниками як система уявлень людини про себе як про суб'єкта професійної діяльності. У ній людина узагальнює уявлення про себе в різноманітних стосунках, що реалізуються нею впродовж усього її професійного шляху. Уявлення про себе як про суб'єкта професійної діяльності відбиває конкретні риси людини, співвіднесені нею з характеристиками професійної діяльності, статусно-посадовими позиціями. Взаємодія зазначених компонентів в цілісній «Я-концепції» визначаються реальними відносинами людини, конкретними життєвими обставинами, місцем професії в житті людини і місцем самої людини у професії. Під цим кутом зору виокремлюються дві лінії подальшого дослідження феномену психологічної надійності професіонала, одна з яких притаманна початковій стадії формування професійної «Я-концепції», тобто на початковому етапі освоєння професійної діяльності, і передбачає перехід особистості на наступний етап професіоналізації.

Інший вектор становлення психологічної надійності особистості професіонала полягає в небажанні суб'єкта діяльності, який вже має певний досвід успішної діяльності, змінювати ні себе, ні свою діяльність. Таке ставлення викликає низький рівень емоційної стабільності, підвищену чутливість до негативних впливів, накопичення негативних переживань, болісну реакцію на ситуації, що зачіпають їх самоповагу.

Критерієм сформованої професійної «Я-концепції» постає в цьому разі соціально-психологічне самопочуття особистості професіонала.

Під соціально-психологічним самопочуттям розуміють емоційно-оцінне ставлення особистості до здійснюваної діяльності та власного становища, іншими словами, соціально-психологічне самопочуття — це інтегральна характеристика, що відбиває рівень психологічної комфортності, ступінь врівноваженості, збалансованості і гармонійності внутрішнього стану професіонала. Вивчення означеного критерію стає можливим переважно за допомогою непрямих індикаторів, таких, як оцінка суб'єктом задоволеності своєю професійною діяльністю (у цілому та різних її аспектах), рівень оптимістичності в оцінках перспектив, самооцінки настрою та психологічного стану.

Підсумовуючи огляд напрямів дослідження психологічної надійності професіонала, констатуємо, що попри достатню кількість досліджень, присвячених вивченню окремих її складових, питання основ її формування, в межах теоретико-експериментальних досліджень, залишається відкритим і становить окрему перспективну лінію досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Анцыферова Л. И.* Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуации и психологическая защита // Психологический журнал. — 1994. — № 1. — С. 3–18.
2. *Балл Г. А.* Понятие «личная надежность» в гуманистической интерпретации // Вісник НТУ «КПГ». Філософія. Психологія. Педагогіка: Зб. наук. пр. — К.: ЮЦ «Політехніка», 2001. — № 3. — Кн. 1. — С. 43–46.
3. *Безносос С. П.* Профессиональная деформация личности. — СПб.: Речь, 2004. — 272 с.
4. *Бодров В. А.* Психологическое исследование проблемы профессионализации личности // Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала / Под ред. В. А. Бодрова. — М.: Ин-тут психологи АН СРСР, 1991. — С. 3–26.
5. *Бодров В. А.* Психология профессиональной пригодности. — М.: ПЕР СЭ, 2001. — 511 с.
6. *Вірна Ж. П.* Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. — 320 с.
7. *Дикая Л. Г.* Психологические проблемы профессиональной деятельности. — М.: Наука, 1991. — 168 с.
8. *Сохань Л. В., Донченко Е. А., Соболева Н. И.* Культура жизни личности // Психологический журнал. — Т. 7. — 1986. — № 5. — С. 60–69.
9. *Столин В. В.* Исследование эмоционально-ценностного отношения к себе с помощью методики управляемой проекции // Психологический журнал. — 1981. — № 3. — С. 104–117.
10. *Татенко В. А.* Психологические стратегии и технологии актуализации субъективного потенциала человека // Психологія на перетині тисячоліть: Зб. наук. пр. учасників П'ятих Костюківських читань: у 3 т. — К.: Гнозис, 1998. — Т. 3. — С. 308–314.
11. Типологический подход к личности профессионала // Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала / Под ред. В. А. Бодрова. — М.: Ин-тут психологии АН СССР, 1991. — С. 27–42.

Ключевые слова: профессионально-личностный потенциал, профессиональная надежность, «Я-концепция».

Key words: professional and personal potential, professional reliability, «self-concept».